

Το Σπίτι ως Πατρίδα στον Λόγο του Σεφέρη

(Από Ηρακλή Μήλλα (1999-2002). Ανέκδοτο)

Περιδιαβάζοντας το έργο του Σεφέρη και ειδικά τις 'Μέρες', παρατήρησα ότι το 'πατρικό σπίτι', δηλαδή το σπίτι των παιδικών χρόνων του ποιητή στην Σκάλα κοντά στην Σμύρνη, του θυμίζει την 'πατρίδα' και ότι αυτή η ανάμνηση τον συγκινεί αφάνταστα. Ενώ η 'Ελλάδα', ο ελλαδικός χώρος και ο ελληνισμός, με τον οποίο επίσης ταυτίζεται και ο οποίος εκλαμβάνεται μέσα σε ένα διαχρονικό και ιστορικό πλαίσιο, παρουσιάζεται δίχως να φέρει τους εξίσου φορτισμένους και συναισθηματικούς χαρακτηρισμούς. Η διαφορά μεταξύ του σπιτιού και του ιστορικού χώρου, δηλαδή από την μία του καθαρά προσωπικού χώρου και από την άλλη του κοινωνικού, του συγκεκριμένου και του ιστορικού, δηλαδή του βιωμένου και του φαντασιακού (του νοερού), όπως αυτό προβάλλει μέσα από τον λόγο του ποιητή, έγκειται στην συγκινησιακή σχέση των δύο. Το σπίτι τον μαγνητίζει, τον μαγεύει, τον ακολουθεί, τον πνίγη με τις μνήμες. Ενώ ο εθνικός χώρος τον συγκινεί μεν αλλά του παρέχει και της ευχέρεια να μπορεί να κρίνει, να αναλύει, με άλλα λόγια να αποστασιοποιείται. Ο ελλαδικός χώρος κάποτε τον πληγώνει, του θυμίζει καημούς του γένους, την ύπαρξη άλλων ανθρώπων, που του φορτώνουν υποχρεώσεις, καθήκοντα, κάποτε τον κουράζουν, τον εκνευρίζουν. Την πατρίδα ως σπίτι την δέχεται ως έχει, ενώ την πατρίδα της πατριδογνωσίας την αντιμετωπίζει μέσα από μια διαμάχη και σύγκρουση, με κριτική διάθεση και μπορεί μέσα από μια αντιπαράθεση, πάντα βέβαια με αγάπη, με έννοια και με φροντίδα.

Θέλησα να αντιπαραβάλω την έννοια της 'πατρίδας' με αυτές τις δύο συνιστώσες: με το 'σπίτι' και την 'χώρα'. Θα προσπαθήσω εδώ να βγάλω μερικά συμπεράσματα που άπτονται των πολύ κοινών ανθρωπίνων καταστάσεων αλλά που έχουν και μια ιδεολογική/πολιτική διάσταση, αντικείμενο της πολιτικής επιστήμης.

*

Η πατρίδα υπάρχει αν και κάποτε μένει μακριά. Το σπίτι όμως του λείπει και το όραμα του πάντα τον ακολουθεί. Σε τέτοιο βαθμό που θα είναι δυνατή μια νέα ανάγνωση του ποιητή με γνώμονα αυτή και μόνο τη μνήμη. Στην *Κίχλη* με τις πρώτες κιόλας λέξεις ο ιδιωτικός αυτός χώρος προβάλλει σαν κάτι το ζωντανό, σαν μια φυλή, σαν ένα μωρό, με ανθρώπινα καμώματα: κεντά, χαμογελά, πεισματώνει.

Τα σπίτια που είχα μου τα πήραν

.....

δεν ξέρω πολλά πράγματα από σπίτια
ξέρω πώς έχουν τη φυλή τους, τίποτα άλλο.
Καινούρια στην αρχή, σαν τα μωρά
που παίζουν στα περβόλια με τα κρόσσια του ήλιου
κεντούν παραθυρόφυλλα χρωματιστά και πόρτες
γυαλιστερές πάνω στη μέρα.
Όταν τελειώσει ο αρχιτέκτονας αλλάζουν
ζαρώνουν ή χαμογελούν ή ακόμη πεισματώνουν
μ' εκείνους που έμειναν μ' εκείνους που έφυγαν
μ' άλλους που θα γύριζαν αν μπορούσαν

ή που χάθηκαν, τώρα που έγινε
ο κόσμος ένα απέραντο ξενοδοχείο.

Σημειώνω το 'θα γύριζαν αν μπορούσαν'. Είναι νομίζω μια εξομολόγηση. Στο δοκίμιο του 'Μια σκηνοθεσία για την Κίχλη' γράφει ότι ο Οδυσσέας 'έχει στο νου του άλλα πράγματα: το δικό του σπίτι. Θα ήθελες να ονομάσουμε αυτό το δικό του σπίτι, το φως;' Το σπίτι είναι το φως για τον ξενιτεμένο Οδυσσέα, και όχι μόνο: 'συλλογίζεται αυτό το αλλόκοτο πράγμα που ο κόσμος ονομάζει σπίτι. Καταλήγει να το βλέπει σα ζωντανό άνθρωπο, ή σα φάσμα ανθρώπου' (Δοκίμες Β', σ. 34).

Ξέρουμε ότι η εγγραφή της 'Κίχλης' τελείωσε στις 31 Οκτωβρίου του 1946 (Μέρες Ε', σ. 76). Μας εξηγεί το λόγο που αναφέρει την Σμύρνη σ' αυτό το ποίημα: 'γιατί' γράφει, 'έζησα εκεί παιδί'(Δοκίμες Β', σ. 36). Καταλαβαίνουμε ότι κάποιοι ξενιτεμένοι θέλουν να γυρίσουν εκεί αλλά δεν μπορούν και περιφέρονται στο απέραντο ξενοδοχείο. Παλαιότερα, το 1938, θα γράψει για 'Τον Γυρισμό του Ξενιτεμένου' και για την 'Piazza San Nikolo' (Ημερολόγια Καταστρώματος, Α').

Γυρεύω τον παλιό μου κήπο

.....

κι όμως σαν ήμουνα παιδί
έπαιζα πάνω στο χορτάρι
κάτω από μεγάλους ίσκιους
κι έτρεχα πάνω σε πλαγιές
ώρα πολλή λαχανιασμένος.

.....

Γυρεύω το παλιό μου σπίτι
με τ' αψηλά τα παράθυρα
σκοτεινιασμένα απ' τον κισσό
γυρεύω την αρχαία κολόνα
που κοίταζε ο θαλασσινός
και

Το σπίτι σαν το καλοκοιτάξεις μέσα από παλιές κορνίζες
ξυπνά με τα πατήματα της μητέρας στα σκαλοπάτια
το χέρι που φτιάνει τα σκεπάσματα ή διορθώνει την κουνουπιέρα
τα χείλια που σβήνουν τη φλόγα του κεριού.

*

Όλες αυτές οι παραστάσεις επαναλαμβάνονται στον πεζό λόγο του ποιητή. Η αντιπαραβολή του ποιητικού και του πεζού λόγου αναβιβάζει και τους δύο σε ένα επίπεδο καθαρότερης κατανόησης του κόσμου του Σεφέρη. Ποίημα και πεζός λόγος αλληλοσυμπληρώνονται. Ξέρουμε π.χ., ότι ο ποιητής επισκέπτεται το πατρικό του σπίτι το 1950. Διαβάζουμε στις Μέρες, Ε' για αυτό το σπίτι:

'Από την άλλη όχθη του δρόμου, το μπροστινό κομμάτι του περιβολιού της γιαγιάς έχει γίνει δημόσιος κήπος... Πέρα από το περιβόλι, ξαφνιάστηκα που το μαγκανοπήγαδο βγάζει ακόμη νερό, το γύριζε ένας μικροσκοπικός γάιδαρος. Ζει και η μουριά που το ίσκιαζε, αλλά παρακάτω χάος: ούτε αμπέλια, ούτε λιόδενδρα, ούτε ροδιές, ούτε συκιές: ένας χέρσος τόπος. Από το άλλο μέρος, δεξιά, η πιο μεγάλη απουσία, ο γέρο-πλάτανος μας άφησε χρόνους, εκείνο το τεράστιο δέντρο που χαλνούσε τον κόσμο τ' απογεύματα με το σπουργίτιά του. Η εκκλησιά μας, ο Άη Νικόλας, έχει γίνει σχολείο. (Βλέπω την μάνα μου, με

το ασημένιο εικόνισμα της Παναγιάς στην αγκαλιά της πηγαίνοντας εκεί κάθε Δεκαπενταύγουστο). Κάτι μένει από τ' αντικρινά της σπίτια, όπου κατοικούσε ο Στέφανος ο Σιμιώνης, ο βαρκάρης μας' (σ. 201).

Αυτά επαναλαμβάνονται στα ποιήματα του: το περιβόλι, το μαγκανοπήγαδο, η μουριά, ο ίσκιος, το αμπέλι, οι συκιές, ο πλάτανος, το σπουργίτια που χαλνούν τον κόσμο, ο Αη Νικόλας, η μάνα, ο βαρκάρης ή ο ψαράς. Στις 'Λεπτομέρειες Στην Κύπρο' (Ημερολόγιο Καταστρώματος, Γ') διαβάζουμε:

Ήταν ωραία όλα, μια περιδιάβαση.

Όμως το ξύλινο μαγκανοπήγαδο – τ'αλακάτιν,

κοιμισμένο στον ίσκιο της καρυδιάς

μισό στο χώμα και μισό μέσα στο νερό,

γιατί δοκίμασες να το ξυπνήσεις;

Είδες πώς βόγκηξε. Κι εκείνη την κραυγή

βγαλμένη απ' τα παλιά νεύρα του ξύλου

γιατί την είπες φωνή πατρίδας;

Είναι ρητορική η ερώτηση. Το σπίτι είναι πατρίδα για τον ποιητή. Και το 'σπίτι' των ποιημάτων δεν είναι άλλο από το σπίτι του στην Σκάλα των Βουρλών, όπου έζησε παιδί.

Κι όμως αγάπησα τους δρόμους τους εδώ, αυτές τις κολόνες,

κι ας γεννήθηκα στην άλλη ακρογιαλιά κοντά

σε βούρλα και σε καλάμια νησιά

που είχαν νερό στην άμμο να ξεδιψάει

ο κουπολάτης, κι ας γεννήθηκα κοντά

στην θάλασσα....

Το Χειρόγραφο Σεπ. '41 (αλλά ξανά δουλεμένο το 1954, σ. 71) ξεκινά με την πατρίδα του την Σκάλα: "Ήμουν δεκατεσσάρω χρονώ, τον Αύγουστο του 1914 όταν έφυγα από τη Σμύρνη. Είχα πολύ ζωντανά μέσα μου το συναίσθημα του τι θα πει σκλαβιά. Τα δύο τελευταία καλοκαίρια δεν είχαμε πάει στην εξοχή, στην Σκάλα του Βουρλά, που ήταν για μένα ο μόνος τόπος που, και τώρα ακόμη, μπορώ να ονομάσω πατρίδα με την πιο ριζική έννοια της λέξης: ο τόπος όπου βλάστησαν τα παιδικά μου χρόνια" (σ. 7).

Το σπίτι λοιπόν είναι ο μόνος τόπος που μπορεί να ονομάσει πατρίδα... Όντως ο Σεφέρης χρησιμοποιεί τέσσερις φορές την λέξη 'πατρίδα' στα ποιήματα του και σε όλες τις περιπτώσεις κάνει λόγο για το σπίτι του ή για κάτι που πλέον δεν έχει.

Μετακινώντας τσακισμένες πέτρες ...

μέσα σε μια πατρίδα που δεν είναι πια δική μας

(Μυθιστόρημα, Η')

δεν ήξερα που να κοιτάξω μήτε κι εγώ, χωρίς πατρίδα

(Μυθιστόρημα, ΙΣΤ')

Όμως το ξύλινο μαγκανοπήγαδο...

Είδες πώς βόγκηξε. Κι εκείνη την κραυγή...

γιατί την είπες φωνή πατρίδας;

(Λεπτομέρειες στην Κύπρο)

στην Κύπρο τη θαλασσοφίλητη

που έταξαν για να μου θυμίζει την πατρίδα,

άραξα μονάχος μ' αυτό το παραμύθι

(Ελένη)

Υπάρχει δηλαδή το σπίτι ως πατρίδα όπου *‘βλάστησαν τα παιδικά (του) χρόνια’* Η λέξη *‘βλάστησαν’* μας παραπέμπει σε ένα άλλο χωρίο γραμμένο όταν ο ποιητής αντικρίζει το πατρικό του σπίτι το 1950. Το αίσθημα ότι η σχέση με αυτήν την *‘πατρίδα’* είναι σχεδόν βιολογική, σχέση με κάποιο φυσικό κόσμο:

‘Είναι ο τόπος σου, είναι ακόμη κάτι πιο βιολογικό, πιο πρωτόγονο, η έλξη της γης σου – κάτι σαν το μαγνήτη της φωτιάς στην παγωνιά, σαν την πείνα και σαν το ίμερο. Δεν το’χα νιώσει άλλη φορά, τούτο το συναίσθημα, έτσι... Όλα με τραβούν προς τα πίσω. Καθώς ακουμπώ την πένα, αυτή τη στιγμή, ταυτίζομαι με το παιδί των δώδεκα χρονών που άνοιξε πρώτη φορά ένα τετράδιο για να γράψει το ημερολόγιο του... Μια τόσο υπερβολική κατάσταση μπορεί να τη βαστάξει κανείς χωρίς να τρελαθεί για λίγες μέρες, όχι περισσότερο. (Μέρες, Ε’, σ. 213, 17/10/1950).

*

Οι πολλές αναφορές στις *Μέρες σ’* αυτό το σπίτι, στην πατρίδα, στα παιδικά χρόνια, στην Σμύρνη και στην Σκάλα ξαφνιάζουν. Από το 1925 μέχρι το 1950, όποτε ο Σεφέρης επισκέπτεται τα πάτρια χώματα, αναφέρει το σπίτι της Σμύρνης και της Σκάλας είκοσι τουλάχιστον φορές. Δεν υπάρχει άλλο θέμα που επαναλαμβάνεται σε τέτοια συχνότητα στο λόγο του. Σαν να θέλει ο ποιητής να αποδείξει έμπρακτα ότι το σπίτι οντως *‘πεισματώνουν’*. Πιο συχνά το σπίτι εισέρχεται σαν όνειρο, σαν μια οπτασία που ξυπνά τον ποιητή να γράψει στο ημερολόγιο, και άλλοτε πάλι μια ασήμαντη αφορμή φέρνει στην μνήμη αυτό το επίμονο και επίπονο παρελθόν. Αναφέρω μερικά δείγματα γραφής.

–‘Όνειρο σήμερα την αυγή. Ήμουν στην Σκάλα μπροστά στο σπίτι μας, στο μουράγιο... Έβλεπα το βαποράκι (με τις ρόδες) που έκανε πίσω για να γυρίσει κατά το νησί τ’ Αι-Γιάννη... Είχα μιαν απροσδιόριστη ανησυχία, όπως όταν γυρεύεις κάτι που σου λείπει. Θυμάμαι καλά τα χρώματα, το σκεπασμένο ουρανό, τον αφρό που έκαναν οι ρόδες του χτυπώντας το κύμα... Καθώς το βαποράκι έκανε μπρος, ένα αίσθημα αγωνίας με ξύπνησε’. (Μέρες Α’, σ. 13, 27/8/1925).

*–‘...ότι απόμεινε από μένα, βρίσκεται στην άλλη ακρογιαλιά... Γιατί τώρα να θυμούμαι εκείνη τη γειτόνισσα μας στη Σμύρνη;... (σ. 31, Επίμετρο 1925). ***

–‘Όνειρο την περασμένη νύχτα. Περίμενα τον ερχομό της σ’ έναν απροσδιόριστο τόπο, που έμοιαζε κάπως με την βαπορόσκαλα της Σμύρνης...’ (σ.78, 11/10/1926).

–‘Όνειρο την περασμένη νύχτα: ... Έβγαινα από μια τζαμόπορτα που ανοίγει σε μια πλατιά μαρμαρένια σκάλα, τη σκάλα της γιαγιάς μου στη Σμύρνη’ (σ. 82, 27/10/1926).

–Στην Έδεσσα ένα φυσικό φαινόμενο του θυμίζει την πατρίδα: *‘Σφύριζε ο αγέρας όπως στη Σκάλα’ (Μέρες Γ’, σ. 40, 15-16 / 11/1936). Στην Κορυτσά μια γυναίκα του θυμίζει τους Άθλιους, *‘ένα από τα πρώτα φιλμ, όταν ήμουν παιδί στην Σμύρνη’ (σ. 92, 27/11/1937). Το ίδιο παιχνίδι της μνήμης και στην Αθήνα: *‘Τ’ απόγευμα, γυρίζοντας σπίτι, καθαρίζουν βαρέλια από την πλαϊνή ταβέρνα. Ανάμνηση πολύ παλιά από τη Σκάλα: ξένα καϊκία αραγμένα στο μόλο καθώς θράδιαζε’ (σ. 243, 19/9/1940).***

- Και απροσδόκητα, χωρίς φανερό λόγο, ένα παράπονο: *‘Αν μπορούσα να ξαναδώ τα δένδρα που πρωτοκοίταξα στη ζωή μου, όλα θα είχαν αλλάξει. Ο κόσμος ολόκληρος. Το αίσθημα του ανεπανόρθωτου το αναγνωρίζω, όταν νιώσω, ολωσδιόλου απροσδόκητα, το φωτισμό των παιδικών μου χρόνων που μου σφίγγει την καρδιά’ (σ. 37, 8/11/1936).*

-Αυτά τα παλιά χρόνια πεισμώνουν: *‘Τώρα τελευταία, στις πιο απροσδόκητες στιγμές συναντιέμαι κάποτε με αναμνήσεις των παιδικών μου χρόνων. Ίσως να είναι η ατμόσφαιρα*

του πολέμου που με φέρνει τόσο εύκολα στα χρόνια '14-'18. Ίσως μια στροφή.' (Μέρες Δ', σ. 16, 28/1/1941).

- 'Αυτές οι ξαφνικές αναμνήσεις: λ.χ. σήμερα. Ένα ταξίδι οικογενειακό στου Δεσπότη στα Σώκια. Θα πρέπει να ήμουν πάρα πολύ μικρό παιδί.' Και θυμάται αλυσοδεμένους ανθρώπους σε ένα σταθμό του τρένου να κάνουν το νερό τους σε μια σκοτεινή γωνιά. (σ.19, 4/2/1941).

- 'Χτες το πρωί μνήμη της Σκάλας κατά το φθινόπωρο: Σφύριγμα του βοριά που δυνάμωνε μέσα από τις χαραμίδες των παραθύρων, μέσα από τα σκοινιά των καϊκιών – χαρακτηριστικό σφύριγμα. Πρώτα ζεστά φορέματα. Η θάλασσα ολοένα άσπρη από τα κύματα. Συνέχεια να καταλαβαίνεις την δύναμη του καιρού από το χρώμα της θάλασσας., κοιτάζοντας από τζάμια της κρεβατοκάμαρας με το πλατύ μπρούντζινο κρεβάτι. Χρώμα του λαβομάνου, δεξιά κατά το παράθυρο: λαδομπογιά άσπρη και κίτρινη με λουρίδες κυματιστές. Καϊκία γυρίζοντας με τις μούδες πιασμένες ή με το φλόκο, ή ολότελα ξυλάρμενα. Οι ψαροπούλες με το μικρό πανί της φουρτούνας: το κότερο. Οι ψαροπούλες δεν ήταν όλα τα ψαράδικα. Ήταν καϊκία που συνόδευαν τις τράτες και κουβαλούσαν το ψάρι για πούλημα. Όλες από τον Τσεσμέ. Ένας θαλασσινός λέγοντας στην μητέρα μου, καθώς έδενε τον χαλκά: 'Κυρία, ταξιδεύουμε, κι ο χάρος είναι στο πλευρό μας' (σ. 21-22, 9/2/1941).

- 'Η Αλεξάνδρεια μου θύμισε πολύ παλιά πράγματα των παιδικών μου χρόνων. Άπειρες εικόνες της Σμύρνης' (σ. 101, 16/6/1941).

- Πάλι ένα όνειρο. 'Ήμουν στην Σκάλα ή μάλλον έβλεπα την Σκάλα... Η θέση μου πρέπει να ήταν κάπου εκεί ανάμεσα στο 'σπιτάκι' και την 'βαπορόσκαλα'... Όλα τα πράγματα : χαλκάδες στο μουράγιο, ξύλα, καμάρες, καϊκία, παράθυρα, ήταν πιστά, όπως λέμε πιστό σαν το σκυλί. Και είχα το φλογερό συναίσθημα πως όλα αυτά ήταν δικά μου, σχεδόν φτιαγμένα από το χέρι μου, ή πως ήμουν ένα μικρό παιδί και ήταν τα παιχνίδια του...' (σ. 268, 6/12/1942).

- Και την Πρωτοχρονιά'; 'Θυμήθηκα παλιές Πρωτοχρονιές στην Σμύρνη.' (σ. 273, πρωτοχρονιά 1943).

- Στην Αλεξάνδρεια τα κύματα και ο αέρας σφυρίζει, 'όπως στη Σκάλα' (σ. 308, 10/10/1943).

- Και ένα ποίημα που δεν κυκλοφόρησε παρά μόνο στις Μέρες (σ. 135, 26/9/1941):

.....

Τα σπίτια, λίγο να σκύψουν ακόμη, θα πέσουν
όχι πως είναι τόσο χαλασμένα, μόνο
που είναι θεμελιωμένα σε ψυχές παιδιών
και παρακάτω ο σκουριασμένος χαλκάς του μόλου
και παρακάτω ακόμη ο λαβύρινθος
ζωγραφιστός ωσάν τ' αυλάκια του λογισμού σου, -
Έρημο το λιμάνι – ακόμη λίγο
και θα περιμένεις χρυσόψαρα και σιντριβάνια
μουριές κι ευκάλυπτους: αγκαλιασμένα δένδρα
φωνές και γέλια των παιδιών σε τόσο λίγο τόπο.

.....

και παρακάτω (σ. 136)

ένα απόγευμα του Οχτώβρη εγώ ο Σεφέρης
από την σκλαβωμένη μου πατρίδα λαβωμένος

τριγυρνώντας στεγνός σε ξένα μέρη

...

-Και πάλι το όνειρο: 'Ήμουν σ' ένα δωμάτιο με δύο παράθυρα που έβλεπαν κατά τη θάλασσα... Πίσω από το πρώτο αυτό δωμάτιο, ένα άλλο, μ' ένα τραπέζι στρογγυλό, και στο βάθος ένας μπουφές. Όλα αυτά γνώριμα. Ίσως από το σπίτι της Σκάλας. Κάθομαι στο τραπέζι και ανοίγω ένα βιβλίο... ίσως ένα ... οικογενειακό λεύκωμα' (Μέρες Ε', σ. 22, 11/12/1945).

- Βίαια η σκέψη 'Το φύσημα του αέρα με φέρνει βίαια στην Σκάλα (χτες και σήμερα πρωί): το νησί του Άι-Γιάννη, η σπηλιά και η συκιά (βλέπω καθαρά το σχήμα της), με τα δεμένα στο κάθε κλωναράκι αναθηματικά κουρέλια. Άρρωστος σχεδόν από ευαισθησία.' (σ. 71, 25/10/1946).

*

'Οι πατρίδες δεν μπορούν να είναι αφηρημένες, είναι ενσαρκωμένες. Τις ενσαρκώνουν οι καλύτεροι, έτσι μετέχουν.' (Μέρες Δ', σ. 206, 6/4/1942). Αυτά σκέπτεται και τελικά επισκέπτεται την συγκεκριμένη πατρίδα του. Η γραφή είναι τραγική. Καθώς πλησιάζει το σπίτι του τον κυριαρχεί ο τρόμος της μεγάλης συνάντησης: 'Θεέ μου τι πάω να κάνω;' (Μέρες Ε', σ.196, 1/7/1950). Βλέπει τα Βουρλά και τελικά την Σκάλα (σ.197-199):

'Είμαι δεμένος ολόκληρος με το πρόσωπο της Σκάλας. Αυτό βαραίνει περισσότερο, είμαι ο προσηλωμένος συνεργός σε μια μαγική τελετή που δεν καταλαβαίνω. Ξέρω πως θα συμβεί μια κρίση και δεν μπορώ να υπολογίσω τις συνέπειές της, πως την ετοιμάσα εγώ αστόχαστα, πως έκανα ίσως κάτι σαν πρόκληση στους νεκρούς, ένα βιασμό της φύσης των πραγμάτων, μιαν αδιάντροπη πράξη...

'Μια στιγμή, μου φάνηκε παράξενο πως ο πρωινός βοριάς φυσούσε από το ίδιο σημείο... Έπειτα, λίγα πράγματα που δεν αναγνωρίζω, έπειτα, το σπιτάκι μας.

'Τα τζάμια του κάτω παραθύρου σπασμένα, η σιδερένια πόρτα φριχτά σκουριασμένη... Έχω ακόμη στο κλειδί της στην Αθήνα... Τα παραθυρόφυλλα στο επάνω πάτωμα σάπια... Προσπάθησα να κοιτάξω το εσωτερικό του σπιτιού, ξεχώρισα το τζαμωτό χώρισμα της τραπεζαρίας, δεν έφεγγε αρκετά παρακάτω.'

Και το περιβάλλον (σ. 200): 'Αναγνώρισα και δύο τρεις από τις κοντές κολόνες όπου έδεναν τα καϊκία κι ένα παλιό σκουριασμένο κανόνι για την ίδια χρήση, τότε το έλεγαν από την ναυμαχία του Τσεσμέ. Εκεί στην άκρη, πλάι στο φανάρι, γύρισα απότομα τη ράχη στα σπίτια που με κοίταζαν σαν άρρωστα ζώα. Έτσι, που θα 'λεγες πως μόνο από μένα κρατιούνταν η λίγη ζωή που τους έμενε ακόμη. Κοίταξα τα νησιά μου: η θάλασσα τρομερά ζωντανή κι ο αγέρας που γύρευε να τη συναρμολογήσει με το νεκρό πρόσωπο μιας νέας κοπέλας – καημένη Σκάλα...

'Πάντα το αίσθημα ότι πως όλα έχουν φοβερά στενέψει... Στο δικό μας σπίτι μένουν τα πίσω χτίσματα, κι εδώ όλα κλειστά, δεν μπόρεσα να βρω τ' αρχικά μου που είχα χαράξει με το μυστήρι σ' ένα τοίχο όταν ήμουν δέκα χρονώ.'

*

Αυτό ήταν το ύψιστο σημείο, το αποκορύφωμα μιας συνάντησης. Μετά αποκλιμακώνεται σταδιακά το αίσθημα, το σπίτι δεν εμφανίζεται στα όνειρα του τόσο συχνά, δεν το ψάχνει πια όπως άλλοτε, κάπως ηρεμεί.

Το πρώτο στάδια της αποκλιμάκωσης παρατηρείται στην επίσκεψη του στην Σμύρνη, όπου πάει μετά ακριβώς από την Σκάλα. Ο σημαδιακός χώρος είναι ο παιδικός, ο πολύ οικείος:) *‘Σα βγήκα (από τα Βουρλά) είχα νιώσει πώς έγινε στήλη άλατος η γυναίκα του Λωτ, όταν κοίταξε πίσω’ (Μέρες Ε’, σ. 203, 2/7/1950)*. Τα άλλα μέρη δεν προκαλούν την ίδια ένταση: *‘Η Σμύρνη έχει χάσει τον ίσκιο της, όπως τα φαντάσματα... Προσπάθησα ν’ αναγνωρίσω το σπίτι του θείου μου, δεν το πέτυχα... Η μνήμη δούλευε με απόλυτη ακρίβεια: δε θα ‘λεγα πως είχα λείψει από τούτα τα μέρη περισσότερο από χρόνο’ (Μέρες Ε’, σ. 197-199, 2/7/1950)*.

Θα πρέπει να ήταν συνταρακτική και καθοριστική αυτή η επίσκεψη στην ‘πατρίδα’. Δεν παρατηρούνται οι επίμονες παρουσίες της Σκάλας στα όνειρα του, ούτε γράφει πλέον για γεγονότα που του θυμίζουν το ‘σπίτι’. Ήδη δεν ονειρεύεται όπως παλιά: *‘ονειρεύομαι πολύ σπάνια τώρα’ (Μέρες Ζ, 24 Ιουλίου 1959, σ. 120)*. Μόνο δύο αναφορές, η μία αρκετά νοσταλγική, η δεύτερη μάλλον ως πολιτική κριτική.

- Στο Cambridge *‘... οι σημαίες των κολλεγίων επίπλωναν με πολύ κέφι το γαλάζιο, όπως την Καθαρή Δευτέρα οι χαρταετοί στη Σμύρνη’ (Μέρες Στ., σ 22, 8/7/1950)*.

- *‘Οι Άγγλοι στην Κύπρο του θυμίζουν τον καιρό των παιδικών χρόνων υπό Τούρκων’ σ. 111, 1/12/1953)*.

Αλλάζει τελείως επίσης ο λόγος του όταν ζει σε έναν εγκαταλελειμμένο από Έλληνες (όχι από τον ίδιο!) χώρο: μιλά πλέον σαν ιστορικός. *‘Σ’ αυτά τα μέρη δεν μπορείς να μη συλλογίζεσαι ολοένα την παλιά Ρωμιοσύνη. Τέσσερις ή πέντε αρχαιολογίες στη Μικρασία: προκλασική, κλασική, ελληνιστική, βυζαντινή και νεοελληνική. Τούτη την τελευταία την αρπάζεις τη στιγμή που βυθίζεται στο χώμα. Μπορείς να διακρίνεις ακόμη τούς λώρους που τη δένουν με τον άνω κόσμο και κόβονται ο ένας μετά τον άλλο. Ελληνική γλώσσα, εκκλησίες, σπίτια, παραδομένες χειρονομίες. Έπειτα από δυο γενεές όλα αυτά θα έχουν σβήσει. Και τώρα, για πόσους υπάρχει ακόμη;’ (Μέρες Ε’, σ. 204, 3/7/1950)*. Αλλά και εδώ παρατηρούμε ότι την ‘ύπαρξη’ του χώρου, αλλά και του εθνικού χώρου, της ‘πατρίδας’ αν θέλετε, την συσχετίζει άμεσα με ύπαρξη των ατόμων που βίωσαν τον χώρο και έχουν αναμνήσεις. *‘Για πόσους υπάρχει ακόμη;’* Τελικά αυτά τα μέρη έχουν έννοια γι αυτούς που τα βιώνει ως ‘συγκεκριμένα’.

Στην δεύτερη επίσκεψη του στη Σμύρνη πέφτουν και άλλο οι τόνοι. *‘Ξαναπήγα (στην Σμύρνη) εκεί που ξέρω πως είναι θεωρητικά το σπίτι μας. Έπειτα τριγυρνούσα ώρες στους δρόμους.’ (Μέρες Ε’, σ. 211, 16/10/1950)*. *‘Καλύτερα έτσι. Αυτός ο σταθμός στη Σμύρνη είναι το κλείσιμο ενός κύκλου που άρχισε τα τελευταία χρόνια της παιδικής μου ηλικίας. Από δω και πέρα, δεν υπάρχει ούτε ξεκίνημα ούτε φτάσιμο. Υπάρχει ο κόσμος εδώ ή εκεί, όπως είναι ο κόσμος, και δε φτάνει κανείς πουθενά.’ (σ. 213, 17/10/1950)*. Η Σμύρνη δεν έχει την πρώτη της έλξη. Η σημασία ελαττώνεται εάν δεν υπάρχουν προσωπικές αναμνήσεις, εάν δηλαδή *‘οι πατρίδες είναι αφηρημένες: ‘Ροβολήσαμε κάτω από το στενά σοκάκια. Δε θυμούμαι τίποτε από αυτά τα μέρη. Ξαφνίζομαι που δεν μ’ενδιαφέρουν... Έπειτα μου έδειξαν τον τόπο του σπιτιού της γιαγιάς μου, του Βερχανέ: ένα πάρκο έχει καλύψει τα πάντα, σαν την θάλασσα. Δε θα έχω το κουράγιο να ξαναπάω στη Σκάλα. Τέτοια ταξίδια δεν τα κάνει κανείς δύο φορές.’ (σ. 217-218)*.

Ποτέ όμως δεν εξαφανίζεται η σχέση με τα πατρικά και ιδιωτικά βιώματα. *‘Αλλά και πάλι και ολοένα αυτό το ένστικτο της γης, αφάνταστο πως τεντώνεται μέσα μου – αυτή η βοή του αίματος ή του χυμού, πρέπει στην αρχή να ήμασταν δέντρα... Αυτή η αίσθηση μιας γυμνής*

φθινοπωρινής ανάστασης. Τα μάτια μου, νομίζω, γέμισαν, δε χωρούν άλλο.' (Μέρες Ε', σ. 225-226, 28/10/1950).

*

Θα πρέπει να συγκρίνουμε την θέση και την στάση του ποιητή απέναντι των άλλων 'ιστορικών ελληνικών πατρίδων' για να γίνει καλύτερα κατανοητή η φόρτιση που προκαλεί 'ο μόνος τόπος που μπορεί να ονομάσει πατρίδα με την πιο ριζική έννοια της λέξης'. Η Καισαρεία, η πατρίδα του Σεφέρη Αιγιναμπέογλου, του προπάππου του ποιητή, δεν ενδιαφέρει σχεδόν καθόλου (Μέρες Β', σ. 62). Ούτε καν την επισκέπτεται όταν ήταν στην Τουρκία και μάλιστα όταν είχε φτάσει μέχρι την Καππαδοκία. Στην περιοχή του Προκοπίου επισκέπτεται μόνο τα μοναστήρια μάλλον σαν ένας οποιοσδήποτε τουρίστας με ενδιαφέροντα για το θέμα. Στις 'Τρεις Μέρες στα Πετροκομμένα Μοναστήρια της Καππαδοκίας' (Δοκίμες Β', σσ. 57-93) συναντάμε ένα οξυδερκή παρατηρητή των αρχιτεκτονικών λεπτομερειών και ένα ισορροπημένο ερμηνευτή της εποχής των μοναχών. Δεν περνά η λέξη πατρίδα αλλά τουναντίον τονίζεται πόσο η ιστορία αυτής περιοχής της 'Ορθοδοξίας' και της 'ντόπιας ανατολίτικης τέχνης' επηρέασαν τον σύγχρονο κόσμο, τον ελληνικό και τον Δυτικό. 'Άλλιώς το λογάριαζα αυτό το ταξίδι'.

Την Κωνσταντινούπολη επισκέπτεται αρκετές φορές. Στις Μέρες βρίσκουμε σκόρπιες μερικές σημειώσεις, κάποτε ούτε αυτές. 'Η Χώρα του Αχωρίτου' (Μέρες Γ', Απρίλης 1938, σ. 97), ή 'Αυτή η φύση με κουράζει με τον αισθηματισμό της, με τα επίσημα και τα κουρελιασμένα φορέματα που φορεί... Ξανά η Πόλη. Αγία-Σοφία. Πάντα το συναίσθημα της αλαφριάς προστασίας αυτής της αρχιτεκτονικής. Σε σκεπάζει χωρίς να σε βαραίνει' (24 Φεβρουαρίου 1939, σ. 110) ή 'Τείχη, ρωγμές, ορθοί φρουροί του κανενός, ή ριγμένα χάμω σαν τα πεταμένα ζάρια' (Μέρες Ε', 30 Σεπτέμβρη 1949, σ. 146, ή 'Η Σμύρνη έχει χάσει τον ίσκιό της. Η Πόλη τον κρατάει ακόμη. Το αποθυμά κανείς αυτό στην ξέσκεπη Ανατολή. Το ξενοδοχείο εδώ (Pera Palace) είναι ό,τι πρέπει να είναι για την Πόλη: απομεινάρια ετοιμόρροπα παλιάς πολυτέλειας' (Μέρες Ε', 26 Αυγούστου 1950, σ. 207). Την Πόλη θα την βρούμε μάλλον στα ποιήματα και όχι στις Μέρες.

Ταξίδεψα ένα χρόνο με τον Καπετάν Δυσσέα...

Σα βγήκε ο χρόνος είδα ένα πρωί μιναρέδες

Ο ναύκληρος μου είπε:

'Είναι η ΑγίαΣοφία, θα σε πάω το βράδυ στις γυναίκες'.

Μετά θα κάνει λόγο για 'τις γυναίκες που φορούν μονάχα κάλτες'. Τίποτε άλλο (Ο κ. Στρατής Θαλασσινός Περιγράφει Έναν Άνθρωπο, σ. 118).

Μόνο θα πρέπει να μνημονεύσουμε μια πολύ παλιά επίσκεψη στην Πόλη, όταν στις 8 Μαρτίου του 1928, πάει με αεροπλάνο ως ταχυδρόμος του Υπουργείου, και γράφει μόνο μία δευτερεύουσα φράση: 'Η παιδική μου ζωή που ανάβρυσε τόσο ξαφνικά στην Πόλη' (Μέρες Α', σ. 106). Δεν είναι βέβαια η Πόλη που τον συνταράσσει αλλά αυτό που η πόλη του θύμιζε.

Σχεδόν τίποτα δεν τον ωθεί για να περιλάβει στις σημειώσεις του, στις Μέρες, κάποιες συναισθηματικές στιγμές από την Προύσα (28 Απρίλη 1949), από την Κόνια, από την Άγκυρα όπου έζησε τρία σχεδόν χρόνια, και όπου έγραφε και αντέγραφε παλιές του εργασίες, ή από άλλες περιοχές της Μικράς Ασίας που επισκέφτηκε. Το συνταρακτικότερο γεγονός στην Άγκυρα θα πρέπει να είναι ο θάνατος του γάτου του, του Ραμαζάν (Μέρες Ε', 14 Οκτώβρη 1949, σ. 147). Τα συναισθήματα που έχουν σχέση με κάποιο χώρο και

‘πατρίδα’ πηγάζουν μόνο από κάποιο ‘μαγγανοπήγαδο’ και από την ‘φωνή πατρίδας’ που βγάζει ή από κάποιο ‘σπίτι που ξυπνά με τα πατήματα της μητέρας’, από το βιωμένο, το συγκεκριμένο που διατηρεί η μνήμη, η άκρως προσωπική.

Ας φύγουμε τώρα από τον κόσμο του ποιητικού λόγου και ας πάμε στην ανάλυση της πολιτικής επιστήμης. Όχι για να αλλάξουμε ζωή - θα ήταν λάθος - αλλά για να την εμπλουτίσουμε. Ένας είναι ο κόσμος μας και αν ακόμη έχει πολλά γνωστικά πεδία αυτά αποτελούν μια ενότητα, δεν λειτουργούν ανεξάρτητα. Το περιοριζόμαστε σε ένα από αυτά περιορίζει όχι μόνο τους πνευματικούς μας ορίζοντες αλλά και χαρά της ζωής.

Σύμφωνα λιπών με της σύγχρονη αντίληψη της πολιτικής επιστήμης ο όρος ‘πατρίδα’ ιστορικά εμφανίστηκε και εδραιώθηκε μαζί με το έθνος-κράτος και της αστική κοινωνία. Ο όρος σχετίζεται άμεσα με τον εθνικισμό και παρατηρείται μόνο κατά τους τελευταίους αιώνες. Η έννοια της πατρίδας (patrie, homeland) δεν απαντάται πριν η εθνική ταυτότητα κυριαρχήσει μεταξύ ορισμένων λαών. Η πατρίδα απλώς σηματοδοτούσε το άμεσο περιβάλλον μας. Όπως εννοούμε κάποιο χωριό ή μια πόλη (και όχι την ‘πατρίδα’) όταν ρωτούμε ‘από πού είσαι;’^[1]

Πιο σημαντικό είναι ότι και η έννοια του έθνους (nation) φυσικά είναι νέα. Όταν παρακολουθήσουμε την πορεία της στα Αγγλικά – και αυτό έχει σημασία επειδή η εθνική συνείδηση ανατήχτηκε πολύ νωρίς μεταξύ των άγγλων – βλέπουμε το εξής: στην εποχή των Ρωμαίων στα λατινικά η λέξη ‘natio’ σήμαινε ‘μια ομάδα ανθρώπων’. Στα ελληνικά η λέξη ‘έθνος’ εκείνη την εποχή είχε μια παρόμοια έννοια. Μετά τον 13. αιώνα, ειδικά στην Γαλλία η λέξη ‘nation’ είχε την έννοια ‘η άποψη των αρχόντων’. Για πρώτη φορά τον 16. αιώνα στην Αγγλία η λέξη σημαίνει ‘λαός’. Nation/έθνος με την έννοια του ‘κυρίαρχου λαού με ιδιαιτερότητες’ εμφανίζεται πολύ μεταγενέστερα.^[2]

Εάν χρησιμοποιήσουμε τον όρο του Μπ. Άντερσον, το έθνος είναι ‘μια φαντασική κοινωνία’.^[3] Εννοεί ότι το αίσθημα και η πίστη που εξασφαλίζει την συνοχή της σύγχρονης κοινότητας βασίζεται σε μερικές παραδοχές: άνθρωποι που στην πράξη δεν έρχονται σε επαφή ο ένας με τον άλλο αποδέχονται ότι έχουν ένα κοινό ιστορικό παρελθόν και πολιτισμό, κοινή μοίρα, γλώσσα και θρησκεία. Δεν είναι απαραίτητο αυτό να αληθεύει. Οι σχετικοί μύθοι και η ‘ιστορία’ ‘διδάσκεται’ και διαδίδεται με το κεντρικό εκπαιδευτικό σύστημα του έθνους-κράτους. Δηλαδή αυτό το πιστεύω διαδίδεται και εδραιώνεται. Αυτή η πίστη μετατρέπεται σε μια ταυτότητα – στην εθνική.

Το σημαντικό συμπέρασμα από όλα αυτά είναι ότι οι πιστοί την εθνικής ιδεολογίας δεν συνειδητοποιούν την ιστορική και συγκυριακή και κατά συνέπεια την εφήμερη διάσταση της εθνικής ταυτότητας. Όσοι συνδέονται με την εθνική ιδεολογία πιστεύουν ότι το έθνος είναι αιώνιο, πάντα υπήρχε και πάντα θα υπάρχει. Μάλιστα ορισμένοι μελετητές υποστηρίζουν ότι οι άνθρωποι με το να κρίνουν το έθνος αθάνατο και με το να ταυτίζονται με αυτό προσπαθούν να εξασφαλίσουν την δική του αιωνιότητα και αθανασία. Π.χ., ο Seaton-Watson υποστηρίζει ότι ο εθνικισμός είναι μια θρησκεία που αντικατάστησε την παραδοσιακή θρησκεία και την αποκαλεί ‘εθνολατρεία’.^[4]

Με ξάφνιασε και με έβαλε σε σκέψεις ο Σεφέρης ο οποίος προδίδει μια τέτοια ευαισθησία στο θέμα του ‘σπιτιού’ του, ο οποίος ανέφερε ως ‘πατρίδα’ αυτό το σπίτι και ότι σχεδόν καθόλου δεν μεταχειρίστηκε την λέξη ‘πατρίδα’ με την εποχιακή της έννοια. Δεν θα μπορούσε να είναι ενήμερος για τις τελευταίες εξελίξεις στο χώρο της πολιτικής επιστήμης. Οι σύγχρονες ερμηνείες κυκλοφόρησαν και εδραιώθηκαν στην δεκαετία του 1970 και 1980. Χώρια που ο ίδιος ανήκε πολιτικά σε μια συντηρητική παράταξη. Την εποχή

που υπήρξε κρατικός λειτουργός και πρέσβης, στο περιβάλλον του αφθονούσαν οι ενθουσιασμένοι με της 'φαντασιακές' και 'αφηρημένες' έννοιες της πατρίδας. Πώς μπόρεσε και έφτιαξε την φράση όπως 'οι πατρίδες δεν μπορούν να είναι αφηρημένες, είναι ενσαρκωμένες' (6/4/1942). Πώς ένοιωσε να συνδέεται με ένα χώρο, μια έννοια και μια εικόνα που τα ορίζει το σπίτι και όχι η 'πατρίδα' όπως τότε οριζόταν από ευρύτερη κοινωνία;

Πιθανώς ο ποιητής να ήξερε τις απαντήσεις. Δεν θα απαντούσε αν τον ρωτούσαμε. Μπορεί ποτέ να μη προβληματίστηκε με τέτοια θέματα. Έγραψε αυτά που αισθάνθηκε. Και το μεγαλείο του έγκειται ακριβώς σε αυτό. Ο Σεφέρης μπόρεσε και συνδέθηκε με το πραγματικό του περιβάλλον, το προσέγγισε, όπως και έζησε τον κόσμο των συναισθημάτων του. Ξεχώρισε το μόνιμο από το 'φαντασιακό', το ιδεολογικό και το εφήμερο. Επέλεξε να γράψει για καταστάσεις που χαρακτηρίζουν την πιο διαχρονική 'φύση' του ανθρώπου και όχι τις συγκυριακές τάσεις.

Ενδεχομένως σε αυτήν του την ιδιότητα έγκειται και η αντοχή του στο χρόνο. Η κορόνες για την πατρίδα, εθνικές ιδέες όπως η Μεγάλη Ιδέα, εφήμερες ιδεολογίες και ρεύματα της μόδας δεν κυριεύσαν τον ποιητή. Με αυτήν την έννοια φαίνεται πιο σύγχρονος από τους δήθεν προοδευτικούς. Ο Σεφέρης μάλλον παρουσίασε πολλές από τις πραγματικές, διαχρονικές, 'κλασικές' θα μπορούσαμε πτυχές της ανθώπινης κατάστασης. Το 'σπίτι' θα πρέπει να αποτελεί ένα από τα πιο καθοριστικά στοιχεία του ανθρώπου. Οι άνθρωποι θα πρέπει να είναι μάλλον σαν τις γάτες, να συνδέονται με την γειτονιά και το 'σπίτι'. Και όταν βρήσκονται μακριά τους να πονούν.

Αυτόν τον πόνο μας τον μεταφέρει πού 'ωραία' ο ποιητής. Με άλλα λόγια με επιτυχία εξέφρασε τον εσωτερικό του κόσμο και εμείς μπορέσαμε να τον παρακολουθήσουμε. Με αυτήν την έννοια η πολιτική επιστήμη και η ποίηση συναντιόνται και αλληλοσυμπληρώνονται. Αυτοί που μπορούν να κοιτάξουν με εντιμότητα και χωρίς παρωπίδες μπορούν και να υπερβούν τους μύθους των ιδεολογιών και εκφράσουν την πραγματική μας κατάσταση. Εμείς οι άνθρωποι πέρα από τις πολλές μας άλλες ιδιότητες συνδεόμαστε πολύ και με το πατρικό μας σπίτι. Όταν αποκοπούμε από αυτό πονάμε πολύ, πέρα από τις έννοιες πατρίδας και του έθνους, της κυριαρχίας, του έθνους-κράτους.

Βιβλιογραφία

Σεφέρης, Γιώργος. *Ποιήματα*, Αθήνα, Ίκαρος, 1985

Σεφέρης, Γιώργος. *Μέρες Α'*, 16/2/1925-17/8/1931, Αθήνα, Ίκαρος, 1975

Σεφέρης, Γιώργος. *Μέρες Β'*, 24/8/1931-12/2/1934, Αθήνα, Ίκαρος, 1975

Σεφέρης, Γιώργος. *Μέρες Γ'*, 16/4/1934-14/12/1940, Αθήνα, Ίκαρος, 1977

Σεφέρης, Γιώργος. *Μέρες Δ'*, 1/1/1941-31/12/1944, Αθήνα, Ίκαρος, 1993

Σεφέρης, Γιώργος. *Μέρες Ε'*, 1/1/1945-19/4/1951, Αθήνα, Ίκαρος, 1977

Σεφέρης, Γιώργος. *Μέρες Στ'*, 20/4/1951-4/8/1956, Αθήνα, Ίκαρος, 1986

Σεφέρης, Γιώργος. *Μέρες Ζ'*, 1/10/1956-27/12/1960, Αθήνα, Ίκαρος, 1996

Σεφέρης, Γιώργος. *Χειρόγραφο Σεπ. '41*, Αθήνα, Ίκαρος, 1980

Σεφέρης, Γιώργος. *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, 25/11/1935-13/10/1944, Αθήνα, Ίκαρος, 1979.

Σεφέρης, Γιώργος. *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, 1945-1947, 1949, 1952, Αθήνα, Ίκαρος, 85.

----. *Δοκιμές, Πρώτος Τόμος (1936-1947)*, Αθήνα, Ίκαρος, 1981.

----. *Δοκιμές, Δεύτερος Τόμος (1948-1971)*, Αθήνα, Ίκαρος, 1981.

**

[1] Για περισσότερες λεπτομέρειες βλέπε τις εργασίες των κάτωθι ερευνητών που πλέον θεωρούνται κλασσικές στο είδος τους: Seton-Watson, E. Gellner, B. Anderson, E.J. Hobsbawm, A. Smith, J. Breuilly, j.G. Kellas, L. Greenfeld.

[2] Βλ. Liah Greenfeld, *Nationalism, Five Roads to Modernity*, Harvard un. Press, Λονδίνο, 1991.

[3] Βλ. *Imagined Communities*, Verso, London, 1983.

[4] Βλ. *Nations and States*, Westview Press, Colorado, 1977, σ. 465. Έτσι μπορούμε να εξηγήσουμε μέχρι ένα βαθμό και γιατί ορισμένοι πεθαίνουν οικειοθελώς για την πατρίδα. Αυτός ο θάνατος κατά μια άποψη εξασφαλίζει μια αιωνιότητα.